

سرور مسینی / دانش‌پژوه دوره دکتری علوم قرآن

چکیده:

وحدت، هم‌بستگی و انسجام اسلامی، نه یک رؤیا و خیال، بلکه باور و اعتقادی راسخ و ریشه

گرفته از آموزه‌ها و نصوص قرآنی و روایی است که علما و اندیش‌مندان اسلامی باید این درس شیرین و لذت‌بخش الهی را بیاموزند و به آن عمل کنند. نوشتار حاضر نگاهی گذرا بر زمینه‌های وحدت و انسجام اسلامی از دیدگاه قرآن و حدیث است.

وحدت، هم‌بستگی و انسجام اسلامی یکی از آرزوهای شیرین و دیرین امت اسلامی است. هیچ مسلمان آگاه و دل‌سوزی نیست که شکوفایی دوباره تمدن اسلامی و مجد و عظمت اسلام را نخواهد و تمام مسلمانان بر این باورند که یکی از عوامل مجد و عظمت اسلام و شکوفایی مجدد تمدن بزرگ اسلامی، وحدت، هم‌بستگی و انسجام همه نیروها و مذاهب اسلامی در سایه عمل به قرآن و بازگشت به قرآن است. مسلمانان با این اتحاد و یک‌پارچگی می‌توانند در برابر قدرت‌های استکباری بایستند و آن‌ها را مغلوب نمایند.

وحدت اسلامی چیست؟

قبل از آن که زمینه‌ها، راه‌کارها، ضرورت و مبانی این بحث مورد بررسی قرار گیرد، لازم و ضروری است که به این پرسش که مقصود از وحدت اسلامی چیست؟ پاسخ داده شود.

یک تصور از وحدت این است که همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی دست از اعتقادات اختصاصی خود بردارند و به وجوه مشترک میان مذاهب اسلامی اعتقاد ورزند و بدان عمل کنند.

تصورات دیگری که می‌توان ارایه داد این است که دیگر مذاهب از همان مذهب پیروی کنند. قطعاً مقصود از وحدت اسلامی این نیست که شیعه‌ها سنی

شوند و یا سنی‌ها شیعه شوند و همه افراد مسلمان در سراسر جهان در عقاید و احکام و اصول و فروع و همه جزئیات دین، متحد و منسجم گردند، به گونه‌ای که هیچ اختلاف نظری در اعتقادات و احکام فقهی در جامعه اسلامی وجود نداشته باشد.

مقصود از وحدت اسلامی این است که پیروان هر یک از مذاهب گوناگون اسلامی در عین حال که عقاید و احکام خاص آن مذهب را برای خود حفظ می‌کنند و به آن‌ها پای‌بند هستند، در روابط اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی خود با سایر مسلمانان دیگر هم‌سو و تابع مصالح عالی‌ه اسلام و امت اسلامی باشند و براساس این برداشت از وحدت، امت اسلامی مقابل دشمنان اسلام هم‌واره به صورت «بید واحد» عمل کنند. آیا چنین نظری امکان دارد؟ قطعاً امکان‌پذیر است و این درست مانند اجزای مختلف یک بدن است که اعضاء نام و ویژگی‌های متفاوتی با هم‌دیگر دارند و حتی وظایف و کارهای هر یک با هم متفاوت است ولی علی‌رغم این تفاوت‌ها، همه آن‌ها با هم‌دیگر همکاری دارند و به هنگام بروز خطر همگی متحد و با انسجام کامل با خطر مقابله می‌کنند.

با توجه به وجوه مشترک فراوانی که مسلمانان در مسایل اساسی و حتی مسایل فرعی که با هم‌دیگر دارند، قطعاً امکان وحدت اسلامی با معنایی که ارائه شد، به طور آشکار امکان دارد.

وحدت اسلامی حول محور دین و مشترکات اسلام، عامل مؤثر در پیشرفت مادی معنوی مسلمانان است. علما و اندیش‌مندان اسلامی باید با هم‌فکری تلاش وافر برای وحدت اسلامی در بین مسلمانان انجام دهند و موارد اختلاف را تا آن‌جا که ممکن است از بین ببرند و زمینه‌های وحدت اسلامی را در همه سطوح ایجاد نمایند.

امام علی علیه السلام بزرگ منادی وحدت و انسجام اسلامی در این مورد می‌فرماید: «امم پیشین تا مادامی که با هم «بید واحد» بوده‌اند هم‌واره در حال پیشرفت و شکوفایی بوده و به عزت و اقتدار و خلافت و وراثت زمین نایل گشته، رهبر و زمام‌دار جهانیان شده‌اند. و از آن هنگام که خدا را فراموش کرده و به مادی‌گری روی آورده، دچار خود برتری‌نسی و تعصبات قومی و

فرقه‌ای و تشست و پراکندگی گشته، با هم به نبرد پرداخته‌اند؛ خداوند لباس کرامت و عزت و خلافت را از تن‌شان بیرون آورده و خیر و برکت و وفور نعمت را از آنان سلب و به ذلت و استعمار مبتلا کرده است. به عنوان نمونه بنی‌اسرائیل در اثر تفرقه، کسرهاها و قیصرها بر آنان مسلط شدند و آن‌ها را به بردگی گرفتند، و از سرزمین‌های آباد و کناره‌های دجله و فرات به بیابان‌های کم‌گیاه و بی‌آب

و علف تبعید کردند و به ذلت و فقر و مسکنت و جهل و پراکندگی دچار ساختند. خداوند با نعمت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اسلام، بنی‌اسماعیل و سایر مسلمانان را متحد و برادر ساخت و پروبال کرامت خود را بر آن‌ها گشود؛ نهرهای مواهب خود را به سوی‌شان جاری گرداند، و آنان را به

نعمت و قدرت و عظمت و عزت رساند؛ و حکومتی پایدار نصیب‌شان ساخت به طوری که کسی قدرت درهم‌شکستن نیروهای آنان را نداشت. متأسفانه پس از چنین هجرتی باشکوه، مسلمانان به احزاب و فرقه‌های گوناگون تقسیم شدند.^۱

وحدت اسلامی از دیدگاه قرآن

قرآن کریم با تعابیر مختلفی روی وحدت و انسجام اسلامی تأکید نموده است و واژه‌های قرآنی در مورد وحدت و انسجام اسلامی عبارتند از: «واعتصموا^۱، اصلحوا^۲، رابطوا^۳، تعاونوا^۴، السلم^۵، اصلاح بین الناس^۶، الف بین قلوبکم^۷، امة واحده^۸، اخوت^۹، مؤدت^{۱۰}». به عنوان نمونه به یکی از آیات شریفه به طور اختصار اشاره می‌شود:

اعتصام به حبل‌الله اساس وحدت اسلامی

در قرآن کریم، به طور آشکار اعتصام به حبل‌الله، به عنوان پایه و اساس وحدت و انسجام اسلامی محسوب شده است. بزرگ‌ترین محور وحدت و انسجام اسلامی یعنی «الله»، سبب اصلی حیات، رشد، تعالی و توحید

امت اسلامی، مبنا و اساس اعتصام، قرار گرفته است. در آیه شریفه ۱۰۳ سوره آل‌عمران، با یادآوری نعمت اسلام و قرآن و حبل‌الله که به واسطه آن، مسلمین صدر اسلام از دشمنی و تفرقه و اختلافات طولانی میان خود دست برداشته و در قلب‌های‌شان الفت، مؤدت، دوستی، احساس برادری و انسجام اسلامی ایجاد شده، خدای متعال در قرآن کریم در این مورد می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا»^{۱۱} همگی به ریسمان خدا، تمسک جوید و پراکنده نشوید، و نعمت خدا را بر خودتان، به یاد آرید، آن‌گاه که دشمنان (یک‌دیگر)

بودید، و (او) میان دل‌های شما، الفت انداخت. پس به (برکت) نعمت او، برادران (هم‌دیگر) شدید...^{۱۲} در مورد شأن نزول آیه ۱۰۳ سوره آل‌عمران، چنین آمده که این آیه درباره دو طایفه اوس و خزرج نازل شده که صد سال در میان آن‌ها جنگ و اختلاف بوده است تا این‌که خداوند پیامبر رحمت و مؤدت را مبعوث به رسالت کرد و آنان به دین اسلام گرویدند و مسلمان شدند و از برکت اسلام و قرآن آن‌کینه و دشمنی طولانی از میان آنان رخت برپست و با هم برادر شدند.^{۱۴}

در آیات دیگری از قرآن کریم، از اعتصام به حبل‌الله به عنوان «صراط مستقیم» نام برده شده، عاملین به آن، کسانی معرفی شده‌اند که در صراط مستقیم قدم نهاده‌اند. و در نتیجه کسانی که در راه وحدت و انسجام اسلامی قدم برمی‌دارند در صراط مستقیم قرار دارند و آیات شریفه‌ای که به این مفاد دلالت دارند عبارتند از: ۱۰۱ آل‌عمران، ۳۶ مریم، ۶۴ زخرف، ۱۷۵ نساء، ۷۸ حج.

مقصود از وحدت اسلامی این است که پیروان هر یک از مذاهب گوناگون اسلامی در عین حال که عقاید و احکام خاص آن مذهب را برای خود حفظ می‌کنند و به آن‌ها پای‌بند هستند، در روابط اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی خود با سایر مسلمانان دیگر هم‌سو و تابع مصالح عالی‌ه اسلام و امت اسلامی باشند.

وحدت و انسجام اسلامی در سنت

کتاب و سنت، هر دو با هم، نزد همه مذاهب اسلامی، دو منبع اصیل و اساسی اسلام و احکام اسلامی می‌باشند.

پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، از بعثت تا وفات، همواره در آموزش‌ها و تعالیم خود و در عمل، در جهت نفی تفرقه و اختلاف و تحکیم پایه‌های وحدت و انسجام اسلامی و اخوت، هم‌دلی و هم‌بستگی میان مسلمین و حتی تفاهم با غیرمسلمین غیرمعارض از اهل کتاب و غیره، قدم برداشته است.

تعداد قابل توجهی از سخنان پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، در جهت نفی تفرقه و نکوهش از آن و نهی مسلمین از امور تفرقه‌افکن و اختلاف برانگیز است. از جمله پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، فاصله گرفتن از جامعه مسلمین را باعث بیرون آمدن از حوزه اسلام و دیانت خوانده و فرمود: «مَنْ فارق جماعة المسلمین، فقد خلع رِبْقَةَ الاسلام من عنقه.»^{۱۵}

و در تعبیر مشابه دیگری، کسی را که به اندازه یک وجب، از جماعت مسلمین کناره بگیرد و در آن حال بمیرد، مرگش را در حال جاهلیت خوانده و فرمود: «من فارق الجماعة شراً فمیتته جاهلیة»^{۱۶}

آن حضرت جماعت و اجتماع را مایه خیر و تفرقه را مستوجب عذاب دانسته و فرمود: «والجماعة خیر والفرقة عذاب»^{۱۷}

و نیز در تأکید بر جماعت و این‌که مظهر قدرت الهی جماعت و اجتماع است فرمود: «بدالله مع الجماعة».

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم قهر و قطع رابطه میان دو برادر مسلمان را بیش از سه روز جایز ندانستند.^{۱۸} یکی دیگر از تعالیم حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، در این رابطه، تحت عنوان اخوت و پیوند دینی، برابری و برادری و وحدت اسلامی هست که در موارد مختلف در میان اهل بلاد و قبایل مختلف آن را اعلام و تأکید نموده است. از جمله در پیام مسجدالخیف، مؤمنان را برادر و با خون‌های یکسان و برابر و کوشا در حفظ پیمان با دشمنان و همگی را یک‌دست و متحد علیه دشمن، خواندند.^{۱۹}

حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مثل مؤمنان را در دوستی و رحمت و عطوفت به یک‌دیگر، مانند اعضای پیکر یک انسان دانست، که با درد گرفتن و رنجور شدن یک عضو

چیزی که بتواند مانع وحدت آن‌ها باشد وجود ندارد. در حال حاضر، مسلمانان در مورد مسایل زیر که همگی از مسایل اساسی اسلام هستند و پایه‌های اصلی دین اسلام را تشکیل می‌دهند همه با یک‌دیگر وحدت‌نظر داشته، اختلافی ندارند.

۱- توحید: همهٔ مسلمانان اعم از شیعه و سنی به خدای واحد با همهٔ خصوصیات و صفاتی که قرآن کریم بیان می‌کند، ایمان دارند و پرستش را مخصوص و شایستهٔ او می‌دانند. به اعتقاد همهٔ مسلمانان پرستش و عبادت غیر خدا، هرکس و

هر چیز که باشد، شرک و غیرقابل قبول است. (لااله الا الله).

۲- پیامبر اعظم ﷺ: اعتقاد همهٔ مسلمانان بر این است که حضرت محمدابن عبدالله ﷺ آخرین پیامبر و فرستادهٔ الهی است و پس از او پیامبری نیامده و نخواهد آمد. (محمد رسول الله ﷺ)

۳- قرآن کریم: همهٔ مسلمانان معتقدند که قرآن کریم از سوی خدا به پیامبر اکرم ﷺ نازل شده و پس از رحلت آن حضرت، هیچ چیز از سوی خدا نازل نشده است. این نکته که قرآن موجود در دست مسلمانان، همان قرآنی است که بر پیامبر اکرم حضرت محمدبن عبدالله ﷺ نازل شده و هیچ آیه و حتی کلمه‌ای بر آن افزوده و یا از آن کم نشده است، اعتقاد همهٔ مسلمانان اعم از شیعه و سنی است.

۴- کعبه: همهٔ مسلمانان، کعبه را که در مکه مکرمه قرار دارد به عنوان قبلهٔ مسلمین قبول دارند و به سوی آن نماز می‌خوانند.

۵- نماز: بر هر فرد مسلمان واجب است در شبانه‌روز پنج بار نماز بخواند. صبح، ظهر، عصر، مغرب، عشاء. نماز به اعتقاد همهٔ مسلمانان مهم‌ترین عبادت خداست

و در تعداد رکعات آن نیز میان همه فرقه‌های اسلامی وحدت‌نظر وجود دارد.

حتی در مورد کیفیت خواندن نماز نیز اختلافی نیست. البته تفاوت‌هایی از قبیل دست بسته یا باز نماز خواندن و هم‌چنین چگونگی بیان برخی از اذکار وجود دارد که این تفاوت‌ها چیزهایی نیستند که میان شیعه و سنی باعث جدایی و تفرقه شود و دیگر این که میان فرقه‌های چهارگانه اهل تسنن نیز این تفاوت‌ها وجود دارد و بعضی از فرقه‌های اهل سنت مثل شیعیان با دست باز نماز می‌خوانند. از همه مهم‌تر این امور به برخی از اجزاء نماز برمی‌گردد نه به اصل نماز.

۶- روزه: روزه نیز از عبادات مهمی است که همهٔ مسلمانان در ماه مبارک رمضان هر سال با نیت اطاعت از فرمان خدای متعال انجام می‌دهند و دربارهٔ مسایل عمدهٔ آن میان فرقه‌های مختلف اسلامی اتفاق نظر وجود دارد.

۷- حج: خوش‌بختانه در مورد اصل این عبادت و ارکان آن میان همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی اتفاق نظر وجود دارد. زمان حج، مکان حج، احرام، تعداد طواف‌ها، سعی، وقوف در عرفات و مشعرالحرام، و فوق در منی، رمی جمرات، قربانی، حلق و تقصیر از مسایلی هستند که همهٔ مسلمانان نسبت به آن‌ها هم‌عقیده هستند و یک‌سان عمل می‌کنند. البته در بعضی از موارد جزئی اختلاف‌نظرهایی بین فرقه‌های اسلامی از جمله بین فرق چهارگانه اهل سنت وجود دارد که ناشی از اختلاف فتوای فقهای آن‌هاست و ضرری به اصل حج و ارکان آن که مورد اتفاق همهٔ مسلمانان است وارد نمی‌کند. خوشبختانه همین اتفاق نظر مسلمانان در عبادت شکوه‌مند و وحدت‌آفرین حج سبب شده است میلیون‌ها مسلمان یک‌دل از سراسر جهان هر ساله در بیت‌الله‌الحرام در یک گردهمایی باشکوه گردهم آیند و از مسایل و مشکلات هم‌دیگر آگاه شوند و قدم‌های مثبتی در جهت حل مشکلات جهان اسلام بردارند.

بدیهی است اگر وحدت اسلامی و انسجام اسلامی

امم پیشین تا مادامی که با هم «ید واحده» بوده‌اند همواره در حال پیشرفت و شکوفایی بوده و به عزت و اقتدار و خلافت و وراثت زمین نایل گشته، رهبر و زمام‌دار جهانیان شده‌اند.

آن حضرت جماعت و اجتماع را مایه خیر و تفرقه را مستوجب عذاب دانسته و فرمود: «والجماعة خیر والفرقة عذاب».

زمینه‌های وحدت و انسجام اسلامی

در آموزه‌ها و اعتقادات دین اسلام، زمینه‌های وحدت‌نظر در مسایل اساسی و وجوه مشترک و مورد قبول همه مسلمانان نه تنها در اصول، بلکه در فروع

نیز آن‌قدر زیاد است که می‌توان به راحتی گفت که مسلمانان با یک‌دیگر اختلاف قابل توجهی ندارند و

آن،
اعضاء دیگر
هم متأثر می‌شوند.^{۲۰}
آن حضرت مسلمانان را همانند
دندان‌های شانه، یکسان و برابر خوانده و
فرموده: «والمسلمون سواسية كأسنان المشط»

تحقق یابد کنگره عظیم و شکوه‌مند حج می‌تواند بزرگ‌ترین نقش را در حل مشکلات مسلمانان و پیش‌برد اهداف اسلام داشته باشد.

۸- جهاد: عموم مسلمین اعم از شیعه و سنی در مورد وجوب جهاد برای حفظ کیان اسلام و دفع ظلم و تجاوز به امت اسلامی اتفاق نظر دارند. در حال حاضر، با وجود مشکلات و موانع زیادی که مسلمانان در جهان اعم از شیعه و سنی و از جمله فلسطینی‌های مظلوم و لبنان

و حزب‌الله شجاع در حال جهاد و نبرد علیه صهیونیسم و حامیان غربی آن هستند.

با این که در حال حاضر جهاد فی سبیل‌الله یکی از وظایف فراموش شده در میان مسلمین است استعمارگران طوری برنامه‌ریزی

کرده‌اند که کمتر از این حکم بسیار مهم و سرنوشت‌ساز الهی سخن به میان آید. ولی ملت‌های مسلمان در اکثر کشورهای اسلام نیاز به کمک و یاری دارند تا علیه حکومت‌های وابسته و ضداسلامی قیام کنند و به جای آن‌ها حکومت‌هایی را ایجاد نمایند که به اسلام و احکام قرآن پای‌بند باشند. و طبعاً این آرزو جز با تحقق وحدت و انسجام اسلامی به دست نمی‌آید. همه مسلمانان در وجوب جهاد برای حفظ اسلام و اجرای احکام قرآن و دفاع از امت اسلامی اعتقاد دارند و با یاری و اتحاد و انسجام اسلامی خواهند توانست به این هدف بزرگ دست یابند.

۹- امر به معروف و نهی از منکر: یکی از مهم‌ترین و حیاتی‌ترین وظایف مسلمانان فریضه امر به معروف و نهی از منکر است در روایات زیادی از پیامبر ﷺ آمده است که، ترک امر به معروف و نهی از منکر موجب تسلط اشرار و ستم‌گران بر مسلمانان می‌شود. و فرموده چنین مسلمانانی هر قدر به درگاه خدای متعال دعا و تضرع کنند، دعای‌شان مستجاب نخواهد شد.^{۲۱} رمز این مسأله در این است که امر به معروف و نهی

از منکر وسیله بسیار خوبی برای پاکی جامعه و مبارزه با گناهان است و این عمل مهم و حیاتی از طریق خود مردم به عنوان یک وظیفه دینی انجام می‌شود و اثرات بسیار مثبتی در پاکی جامعه از آلودگی‌ها و رشد و تعالی مسلمانان دارد.^{۲۲}

به همین دلیل است که قرآن کریم امر به معروف و نهی از منکر را یکی از ویژگی‌های امت اسلامی به شمار می‌آورد و می‌فرماید: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ

لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ»^{۲۳} شما بهترین امتی بودید که برای مردم پدیدار شده‌اند؛ (چه این که) به (کار) پسندیده فرمان می‌دهید و از (کار) ناپسند منع می‌کنید و به خدا ایمان دارید.»

و هم‌چنین می‌فرماید: «و باید از میان شما، گروهی (مردم را) به سوی نیکی دعوت کنند، و به (کار) پسندیده فرمان دهند و از (کار) ناپسند منع کنند. و تنها آنان رستگارند.»^{۲۴} خوش‌بختانه همه مسلمانان اعم از شیعه و سنی به وجوب و اهمیت و ضرورت امر به معروف و نهی از منکر اعتقاد دارند.

و قطعاً یکی از علل عقب‌افتادگی مسلمین نیز بی‌توجهی و فراموشی امر به معروف و نهی از منکر است. و به همین دلیل دشمنان اسلام در عصر حاضر به اهداف شوم‌شان در جهت شکاف و تفرقه بین مسلمین رسیده‌اند. اگر مسلمانان همین توصیه قرآن کریم را در مورد امر به معروف و نهی از منکر عمل می‌کردند، هرگز استعمارگران نمی‌توانستند این تفرقه و شکاف را در میان صفوف امت اسلامی ایجاد کنند.

پس امر به معروف و نهی از منکر یکی از زمینه‌های بسیار مهم برای وحدت و انسجام اسلامی است که مورد اعتقاد همه مسلمانان جهان است. به امید روزی که تمام مسلمین متحد و یک‌پارچه شوند، که چنین روزی دور نیست.

یکی از مهم‌ترین و حیاتی‌ترین وظایف مسلمانان فریضه امر به معروف و نهی از منکر است در روایات زیادی از پیامبر ﷺ آمده است که، ترک امر به معروف و نهی از منکر موجب تسلط اشرار و ستم‌گران بر مسلمانان می‌شود. و فرموده چنین مسلمانانی هر قدر به درگاه خدای متعال دعا و تضرع کنند، دعای‌شان مستجاب نخواهد شد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. امام علی علیه السلام، نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۹۲.
۲. آل‌عمران: ۱۰۳.
۳. حجرات: ۹ و ۱۰.
۴. انفال: ۱۱، آل‌عمران: ۲۰۰، کهف: ۱۴.
۵. مائده: ۲.
۶. بقره: ۲۰۸.
۷. بقره: ۲۲۴، نساء: ۱۱۴، انفال: ۱.
۸. انفال: ۶۳، توبه: ۶۰، قریش: ۱ و ۲، آل‌عمران: ۱۰۳.
۹. انبیاء: ۹۲، مؤمنون: ۵۲، آل‌عمران: ۷۳، حجرات: ۱۰.
۱۰. احزاب: ۵، حجر: ۴۷، توبه: ۱۱، شوری: ۲۳.
۱۱. همان.
۱۲. آل‌عمران: ۱۰۳.
۱۳. ترجمه گروهی قرآن کریم، رضایی اصفهانی و همکاران، قم، اعتماد، ج اول، ۱۳۸۳ ش.
۱۴. تفاسیر علی‌ابن‌ابراهیم و برهان از خاصه، به نقل از بیانات شأن نزول آیات، ص ۱۳۹، محقق: محمدباقر، ج ۲، تهران، ۱۳۵۹ ش.
۱۵. شیخ طویب، امالی، ص ۲۹۷.
۱۶. بخاری، صحیح بخاری، بساب فتن، ص ۲، صحیح مسلم باب اماره، ص ۵۳، به نقل از کتاب وحدت ص ۱۴۶.
۱۷. نهج‌الفصاحه، ص ۲۴۱.
۱۸. مالک، مؤطاء، ص ۳۲۴، به نقل از کتاب وحدت، ص ۹۴.
۱۹. کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۳۳۳.
۲۰. شیخ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص ۵۷۶.
۲۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۷، ص ۷۲.
۲۲. قرآنی، محسن، امر به معروف و نهی از منکر، ص ۳۴.
۲۳. آل‌عمران: ۱۱۰.
۲۴. آل‌عمران: ۱۰۴.